

МРНТИ 16.21.27

Ә.С.Әлметова

Абылай хан атындағы Қазақ ХҚ және ӘТУ-дің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы. Алматы қ., Қазақстан

СТЕРЕОТИПТЕР – ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ АРНАСЫ

Аннотация: Адамның әлемді танып-білуі оны қоршаған мәдени кеңістіктің ықпалымен қалыптасатынын айта келіп, стереотиптердің тіл-тілде лингвомәдениеттанулық концепт формасы түрінде кездесетінін алға тартады. Ал лингвомәдениеттанулық концепт дегеніміз – белгілі бір тілдік қоғамның санасында ұзақ жылдар електен өткен айрықша ұрпақтар тәжірибесі. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде стереотиптерді тіл иесі халықтың санасында пайда болып, тілінде көрініс табатын білім құрылымының көрсеткіші деп, ал концептосфераларды өмір иірімдерінің үлгісі деп түсінуге болады. Ал этномәдени стереотиптер – бұл қандай да бір халықты сипаттайтын ерекшеліктер туралы жалпыланған көрініс.

Тірек сөздер: стереотип, лингвомәдениеттану, концепт, этнолингвистика, ұлттық-мәдени ерекшелік, әлемнің ұлттық-мәдени бейнесі, этникалық стереотип.

А.С.Алметова

Профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков
им. Абылай хана, доктор педагогических наук
Алматы, Казахстан

СТЕРЕОТИПЫ – АКТУАЛЬНАЯ ОБЛАСТЬ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Аннотация: В статье говорится, что человек познает мир при содействии культурного пространства, поэтому стереотипы в языке встречаются в виде лингвокультурологических концептов. Лингвокультурологическим концептом называют опыт поколений, который сохранился в сознании того или иного народа. Если подойти к проблеме с этой стороны, то стереотипы – это такие структуры, которые рождаются в сознании носителя языка и появляются в его речи. А концептосферы – это образцы жизненного опыта, которые являются показателем языковой картины мира. Этно-культурные стереотипы – это общие представления, которые характеризуют особенности того или иного народа.

Ключевые слова: стереотип, лингвокультурология, концепт, этнолингвистика, национально-культурные особенности, национально-культурная картина мира, этнический стереотип.

A.S.Almetova

Professor of the KazUIR & WL named after Abylai Khan, Doctor of Pedagogical Sciences.
Almaty, Kazakhstan

STEREOTYPES ARE AN ACTUAL AREA OF LINGUOCULTUROLOGY

Annotation. The article states that a person gets to know the world with the assistance of cultural space, therefore stereotypes in the language are found in the form of linguoculturological concepts. A linguoculturological concept is the experience of generations that has been preserved in the consciousness of a particular people. And stereotypes are such structures that are born in the mind of a native speaker and appear in his speech. Conceptospheres are samples of life experience, which are an indicator of the linguistic picture of the world. Ethnocultural stereotypes are general ideas that characterize the features of a particular people.

Keywords: stereotype, linguoculturology, concept, ethnolinguistics, national and cultural features, national-cultural picture of the world, ethnic stereotype.

Стереотип тіл-тілде линвомәдениеттанулық концепт формасы түрінде беріледі. Ал линвомәдениеттанулық концепт дегеніміз – белгілі бір тілдік қоғамның санасында ұзақ жылдар електен өткен, екшелген, сол қоғам өкілдерінің айрықша тәжірибесі. Мәселеге осы тұрғыдан келгенде стереотиптерді тіл иесі – халықтың санасында пайда болып, тілінде көрініс табатын білім құрылымының көрсеткіші деуге негіз бар. Этнолингвистикадағы «стереотип» ұғымына берілген интерпретацияға зер салсақ, стереотип белгілі бір зат туралы жинақталған топшылаулар мен пайым-түсініктердің, оларды талдаулардың кешенді жиынтығы ретінде түсініледі. Сол сияқты «әлемнің тілдік бейнесі» терминін де белгілі бір ұғым төңірегіндегі көптеген топшылаулар мен түсініктердің, жасалған талдаулар мен оларды сұрыптаулардың кешенді жиынтығы немесе сол жинақталған ойлардың қорытындысы деп түсінуге болады. Мысалы, әлем халықтары арасында кең тараған, неге екені белгісіз, ағылшындардың ұстамдылығы, немістердің тәртіп пен тазалықты жақсы көретіні, ұйымдастыру қабілеттерінің күштілігі, бірақ ойлау қабілеттерінің шек-теулі болатыны туралы, француздардың жеңілтектіктері, вионы, әйелді және қыдыруды ұнататыны туралы, америкалықтардың бай, жомарт, өздеріне сенімді келетіні туралы, жапондықтардың еңбексүйгіштігі, шотландықтардың үнемшілдігі кейде тіпті сараңдығы туралы қалыптасқан түсініктер бар. Бұлар әрбір этностың бойында кездесетін толып жатқан қасиеттердің ішіндегі ең көзге қатты ша-лынатын басымдыққа ие қасиетін танып байқаудан туындаса керек. Аталған қасиеттер сол халықты ұлт ретінде ерекшелейді. Өз халқының мінез-құлқы, жалпы адамдық қасиеті, басқалардан ерекшелігі туралы сол ұлттың өз өкілдері айтқан деректер де жетерлік. Мысалы, «Мы похожи, но мы разные» деген орыс мәдениеті мен орыс діліне арналған оқулықта ағылшындардың өздері туралы айтқан мына бір дерек келтіріліпті: «Выносливость, умение все принимать с улыбкой, крепкие нервы и отсутствие фантазии» [1]. Міне, осындай ерекшелігіне қарап, стереотиптер жөнінде – белгілі әлеуметтік құбылыс пен объектіге берілген стандартты образдар деп те анықтама беруге болады. Әдетте олар эмоционалды бояуға қаныққан, тұрақтылығымен ерекшеленеді. Белгілі бір құбылысқа адамның әлеуметтік шарттар мен өмірлік тәжірибесі нәтижесінде көз жеткізген қарым-қатынасын білдіреді. Мысалы, испандықтар дегенде *коррида*, *Гоия*, *Эль Греко*, *өгіз*, *күн*, *темперамент*, *Канар жағалаулары*, *Сальвадор Дали* еске түсетін болса, Италия немесе итальяндықтар дегенде *спагетти*, *пицца*, *Венеция*, *Рим*, *опера*, *макарон*, *каналдар*, *католицизм* сияқты сөздер мен ұғымдар ойға оралады. Демек, стереотиптер құбылыс пен объектіге берілген стандартты образдар деңгейіне көтеріле отырып, белгілі бір деңгейде адамның білімін де көрсете алады екен.

У. Липпман стереотиптерді шынайы немесе ішінара шынайы деп бөледі. Зерттеуші ғылыми айналымға «стереотип» терминін енгізіп қана қоймай, оған анықтама да берді, сонымен қатар бұл құбылыстың маңыздылығын да атап өтті. «Стереотиптер жүйесі, бәлкім, біздің жеке дәстүріміздің өзегі шығар, себебі ол біздің қоғамдағы орнымызды анықтайды ...» – деп жазды ол [2].

Стереотипке бұлайша анықтама беру ұғымның екі маңызды ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді:

1) стереотиптер белгілі бір этностың мәдениетіне тәуелді, сондықтан стереотиптердің шығу, пайда болу себебін белгілі бір этностың мәдениетінен іздеу қажет;

2) стереотиптер сөйлеу үшін, тілдесім үшін, ойды тиімді, дәл, анық жеткізу үшін қажет, сонымен бірге стереотиптер ойды жеткізуде сөзді үнемдеуге үйрететін сияқты.

Ғалым, «Егер математикалық есептерді шешу алгоритмдері адамның ойлауын үнемдесе, стереотиптер жеке тұлғаның сөйлер сөзін «үнемдейді», – деді [2]. Осылайша, У. Липпман стереотиптерді адамның ойлау деңгейі мен мінез-құлық мәдениетінің көрсеткіштері деп түсіндіреді. Әлеуметтанушы стереотипті – ойды жинақтау, оған жалпылама қорытынды жасау деп атады. Ғалымдардың айтуынша, стереотиптер мен олардың пайда болу, шығу себептерін түсіну қарапайым адамға тым күрделі, себебі оның мазмұны адамның қызмет аясынан тым алыс болып табылатын саяси жағдайлардан, әртүрлі басқа да мәселелерден тұруы да мүмкін. Демек, стереотипті дұрыс, қажетті деңгейде түсіну үшін әуелі адамның жан-жақты білімі болуы керек. Зерттеушілер стереотип түрлерін біршама деп көрсетеді. Ажыратып айтар болсақ, олар әлеуметтік стереотиптер, этникалық (этно-мәдени) стереотиптер, мәдени стереотиптер, тілдік стереотиптер, қарым-қатынас және мінез-құлық стереотиптері және ділдік стереотиптер делініп, бірнешеге түрге бөлінетін көрінеді. Мұның себебі «стереотип» ұғымының гуманитарлық ғылымдар арасында пәнаралық сипатқа ие екендігінде болса керек. Бастапқыда, 1920-шы жылдардан бастап, әлеуметтану және әлеуметтік психология негізінде дамыған стереотип ұғымы кейінірек қарым-қатынас теориясы, этнология, әдебиет және мәдениет тарихы, тіл философиясы тұрғысынан көптеген зерттеулер мен талдау-лардың тақырыбына айналды.

Бір кездері шетелдік зерттеулерде, атап айтқанда, антропологтар мен этнопсихологтардың талдап қорытуларында, этникалық стереотиптердің «ұлттық сипаты» ерекше көтерілген еді. Бұл зерттеулердің түрлі америкалық және бағыс еуропалық сипаттағы адамдарды кросс-мәдени салыстыру мақсаты үшін жүргізілген зерттеулер екені де байқалды. Мұндай көзқарастар Р. Бенедикт, Г. Деверо, А. Кардинер, М.Р.Спингар сияқты ғалымдардың зерттеу еңбектерінде бой көрсетті [3].

У. Липпман стереотиптерді зерттеудің теориялық негізін қаласа, 1933 жылы америкалық ғалымдар кейіннен кеңінен таралған және көптеген жылдар бойы ұлттық стереотиптерді зерттеудің негізіне айналған әдістемені ойлап тапты [2]. Олар жүргізген тәжірибеге Принстон университетінің жүз студенті қатысты. Студенттерге сексен төрт сипаттаманы қамтитын тізімнен, олардың пікірі бойынша, он этникалық топ (африка-америкалықтар, немістер, еврейлер, итальяндықтар, британдықтар, ирландықтар, америкалықтар, жапондар, қытайлар және түріктер) үшін маңыздыларын таңдау ұсынылды. Тәжірибе барысында алынған нәтижелер көп жағдайда студенттер осы немесе өзге де этникалық топқа тән сипаттамаларды анықтауда бір пікірде болып шыққанын көрсетті. Тәжірибе нәтижелерін талдай келіп, ғалымдар стереотипке мынадай анықтама береді: «Этникалық стереотип – бұл елестетуге тырысқанмен, табиғи өмір құбылыстарына сәйкес келе бермейтін және адамның алдымен құбылысты анықтап алып, содан кейін оны бақылау қасиетінен туындайтын тұрақты бейне» [2].

1940 жылдың аяғынан бастап этникалық стереотиптерді зерттеуге деген қызығушылықтың жаңа толқыны басталды. Сондықтан ЮНЕСКО-ның бастамасы бойынша бір елдің өкілдері өзге ел адамдарын қалай қабылдайды және қандай факторлар олардың қабылдауын анықтайтынын білу мақсатында кең ауқымды зерттеу өткізді. Этникалық стереотиптерді зерттеу мәселелеріне арналған, бұл жұмыстардың көпшілігі сауалнама материалдарына негізделген еді. Психолог Ю.А.Клейнердің айтуынша, этникалық стереотип «... өз ұлты мен өзге ұлттық топтарға байланысты қалыптасқан халық санасындағы бейне. Әдетте мұндай суреттер немесе түсініктер қоғамда кең тарауға бейім, соған сәйкесінше, стереотиптер өте қарапайым және объективті шындыққа сенгіш келеді» [4].

Гуманитарлық ғылымда стереотип ұғымын анықтауға (әлеуметтану, мәдениеттану, психология, когнитивистика, лингвистика) және осы сияқты ғылым салаларындағы олардың дамуына қатысты стереотип түрлеріне сипаттама беруге тырысады. Кейбір ғалымдар өз ғылыми идеясының бағыты негізінде стереотип туралы жалпы ұғымнан (этникалық, әлеуметтік, мәдени) ауызша қарым-қатынас стереотиптеріне дейін жүріп өтуді мақсат етеді, осы бағытта стереотиптерді талдап-талқылайды. Өз кезегінде, «ауызша қарым-қатынас стереотипі» ұғымының құрылымы (сөйлеу, тілдік, ділдік және тілдік қарым-қатынас стереотиптері) тілдік қатынас және мінез-құлық үлгілерін қамтиды. Этникалық стереотиптер талдауын негізге ала отырып, стереотип тек тіл үшін ғана емес, сондай-ақ жалпы мәдениет үшін маңызды ұғым ретінде соңғы жылдары ұлттық мәдениет бейнесін қалыптастыратын және этномәдени сәйкестендіргіш рөліндегі сөйлеу және ділдік стереотиптерді зерттейтін мәдениеттану объектісіне айналып келе жатқаны байқалады.

Әдетте, этникалық (этномәдени) стереотиптер дәстүрлі мәдениет жүйесіндегі фольклор туындылары мен аңыздар негізінде қалыптасқан бейнелер негізінде жасалады. Этникалық стереотиптерді зерттеу ерекше зерттеу саласы ретінде анықталған әлеуметтік көзқарас аясында пайда болды. Қазіргі уақытта бұл саланы этнографтар, этнологтар, мәдениеттанушылар, фольклористер, этнолингвистер жақсы игерген. Этномәдени стереотиптер бағыты бойынша этноәлеуметтік стереотиптерге ұқсас, алайда оларға қарағанда неғұрлым жалпы сипатқа ие. Этникалық (этномәдени) стереотиптер – белгілі бір тілде өз орны бар, «әлдебіреудің» бағалауы арқылы емес, ол сол тілде сөйлеушінің өзінің ынтасымен оның тіліне оралып тұратын, өзіндік тілдік әлемінің, оның әлем бейнесі туралы түсінігінің құрамдас бөлігі. Этникалық стереотип ұғымы үшін тілдік құзыреттілік (сөздің «этникалық» мағынасы) қана емес, сонымен қатар прагматикалық (қарым-қатынас) құзыреттілік (әлем, сыртқы шындық туралы білім) те маңызды. Заманауи этнолингвистикалық және әлеуметтік-лингвистикалық зерттеулердің нәтижелерінің көрсетуі бойынша бұл стереотиптер тобы этностың өзіндік сана-сезімі және өзін-өзі тануы үшін маңызды құрылым түзуші және этно түрлендіруші рөлдерін («өзінің» және «бөтен») адамдар туралы, «өзінің» және «бөтен» ел құндылықтар жүйесі туралы ұғым) атқарады.

Этномәдени стереотиптер сипаттамалары туралы сөз қозғағанда, олардың кең таралуын және қайталануын, сондай-ақ жоғары тұрақтылық дәрежесін атап өтеміз. Мысалы, әрбір мәдениет «өздерінің» нанымдары мен құндылықтары жүйесі негізінде «бөтеннің» портретін жасайды. Осыған байланысты, этникалық стереотиптер «бөтенге» қатысты сенім-нанымдармен, салт-жоралғылармен және ырымшылдықпен байланысты көптеген қате түсініктерді жинақтауы мүмкін. Осы қате түсініктер негізінде әр мәдениеттегі салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың алуан түрлері жатады.

В.А.Маслованың пікірінше, этномәдени стереотиптер – бұл қандай да бір халықты сипаттайтын ерекшеліктер туралы жалпыланған көрініс болып табылады. Мысалы, әр ұлт өкіліне қатысты қолданылатын тұтас халық туралы стереотиптер бар: немістің мұқияттылығы, орыстың «мүмкін», қытай рәсімдері, африкалық темперамент, италияндықтардың қызбалығы, финдердің қырсықтығы, эстондардың асықпауы, поляктардың сыпайылығы [5].

«Этникалық стереотип» ұғымының құрылымына автостереотип және гетеро-стереотип ұғымдары кіреді. Автостереотиптер адамдар өздері туралы не ойлайтынын көрсетеді, ал гетеростереотип басқа халық туралы көзқарасты білдіреді және ол сыншыл болып келеді. Мысалы, бір халықта ақша туралы оны дұрыс санай білу қажет, үнемдей білу керек, есептеп жұмсау қажет және ол отбасылық бюджет үшін өте маңызды болса, басқа халық үшін ол сарандық көрінісі болып саналады. Адамдар этномәдени стереотиптерді «елден ерек» болмау үшін қажетті үлгілер ретінде қабылдайды. Сондықтан стереотиптер адамдарға күшті әсер етеді және стереотипте жеке адамда, жалпы ұлт бойында көрініс табатын қасиеттер бой көрсетеді. Этномәдени стереотиптерді зерттеумен айналысатын этникалық психология бойынша мамандар мынадай қызық мәселені анықтаған. Мысалы, экономикалық дамуы жоғары деңгейдегі халықтар, адам бойындағы ақылдылық, жинақылық, іскерлік, ісінің өнімділігі сияқты қасиеттерді жоғары бағаласа, ал экономикасы төмен ұлт мейірімділік, ақпейілділік пен қонақжайлылықты жоғары санайтынын атап өтеді. Бұған С.Г. Тер-Минасованың зерттеуі дәлел бола алады: оның нәтижелері бойынша, ағылшын қоғамында кәсібилік, еңбекқорлық, жауапкершілік сияқты қасиеттер жоғары бағаланса, ал орыс ұлтында – қонақжайлылық, коммуникабельділік, әділдік жақсы қасиет ретінде бағаланады [6].

Сонымен, қорыта келе біз бұл шағын мақалада стереотип және этностереотип деген мәселеге тоқталып, гуманитарлық ғылымда стереотип ұғымын анықтауға талпыныс жасадық. Тілдесім стереотиптерінің типологиясы мен ерекшеліктері, қазақ мәдениетіндегі қатысымдық стереотиптер мәселесі – тереңірек талдауды қажет ететін күрделі мәселе.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Маркина Н.А., Прохоров Ю.Е. Мы похожи, но мы разные...(учебное пособие по русской культуре и русскому менталитету). –М.: Русский язык, 2004. –125 с.
- [2] Липпман У. Общественное мнение /Пер. с англ. Т.В. Барчунова. Под ред. К.А.Левинсон, К.В.Петренко. – М.: Институт фонда «Общественное мнение», 2004. – 412 с.
- [3] Спингар М.Р. Изменения стереотипов в коммуникативной компетенции иностранца // Русский язык за рубежом. –2009. – № 1. –132 с.
- [4] Клейнер Ю. А. Формулы и клише //Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии: материалы международной научной конференции. Уфа, Башкирия, 2008. –С. 23-28.
- [5] Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. –162 с.
- [6] Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: Учебное пособие. – М.: Слово, 2000. – 144 с.